

- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR 2001. Conceptual metaphors and blends of “understanding” and “knowledge” in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 79–100.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS – DASHER, RICHARD B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.

Loránd Benkő’s work in historical semantics

This paper introduces the semantic aspects of Loránd Benkő’s oeuvre. In his works, a virtual historical semantics can be seen to be hidden and partially elaborated in various places. The present cognitive semantic overview outlines three components of Benkő’s historical semantics: 1. the rise and changes of certain parts of a network, on the example of the *Historical-Etymological Dictionary of Hungarian*; 2. the role of communicative setting and functioning in change, on the example of various papers and monographs; and 3. general, regular changes of the system of motivation, on the example of his *Fundamentals of Historical Linguistics*. Benkő’s elaborations of semantics can be seen as forerunners of functional cognitive historical semantics. His rich and variegated work in historical semantics awaits processing and continuation.

Keywords: network, semantic change, context, motivation, system, semantics, synthesis.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Benkő Loránd, „A magyar nyelv történeti nyelvtana” főszerkesztője

1. Az előzőekben már öt olyan tudományterületről volt szó, amelynek művelésében Benkő Loránd meghatározó szerepet töltött be. Mindezekhez csatlakozik továbbként a történeti grammatika is, hiszen „A magyar nyelv történeti nyelvtana” három kötetének főszerkesztője, koncepciójának egyik kidolgozója, s főként a munkálat végigvivője szintén ő volt.

Az egyik nagy szintézis követte a másikat: a történeti nyelvtan tervéről először azon a konferencián esett szó, amely az etimológiai szótár munkálatait lezárta (ZELLIGER–ZSILINSZKY 1976: 309). Eddigre azonban (és természetesen a későbbiekben is) Benkő Loránd már több, a nyelvi változás általános kérdéseit tisztázó elméleti tanulmányt tett közzé. Az, hogy mi volt a felfogása a történeti nyelvtan kereteiről, e szintézis szükségességéről, és a megírandó grammatika alapelveiről, ezekből világosan kiolvasható. A következőkben csupán néhány – a történeti nyelvtant meghatározó – szemléleti csomópont megemlítésére adódik lehetőség.¹

¹ Természetesen más szerzők tollából is születtek a történeti nyelvtanírás szempontjából alapvetően fontos tanulmányok, pl. HERMAN 1967, 1982; KÁROLY 1969, 1972, 1980 stb. A történeti grammatika problémakörének itt következő tárgyalása azonban – az alkalomnak megfelelően – teljes egészében Benkő Loránd tanulmányain alapul. A hivatkozásokban a szerző neve ezért csak abban az esetben szerepel, ha az nem BENKŐ LORÁND.

2. A grammatika megírásának szükségességét a következőkben látta (vö. 1969, különösen 64; 1984: 129–31; 1991: 17–9):

A) A legtöbb európai nyelvnek létezett már nyelvtörténeti szintézise, a magyarnak viszont ez még hiányzott, az elkészítés így egyfajta adósságtörlesztést jelentett. Ezt, azaz a tudományos szükségességet tekintette Benkő Loránd az első és a legfontosabb indítéknak.

B) Jelentős volt az az anyag is, amelyet szintézisbe lehetett, kellett foglalni.

Rendelkezésre állt egy sor részletkutatás: így monográfiák; például tőle „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei”; BERRÁR JOLÁNTól „A hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig”; RÁCZ ENDRÉtől „A következményes mondatok kialakulása”; KÁROLY SÁNDORTól „A Bécsi kódex nyelvtana” stb. – és a monográfiákon kívül természetesen számos cikk is. Léteztek továbbá olyan, a maguk nemében kiváló és jelentős összefoglaló művek, amelyeknek a szemléletén az idő már kissé túlhaladt – elsősorban azért, mert a kérdéseket elemcentrikusan tárgyalták. Ebben a sorban lehet említeni például SIMONYI monográfiáit, KLEMM mondattanát vagy az oktatás céljaira készült Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek egyes darabjait stb.

C) Nem volt kiegyenlített a kutatások eloszlása sem. Érintetlen (vagy csak alig kutatott) területek mellett – mint amilyen korszakok szempontjából elsősorban a középmagyar kor, a grammatika területei közül pedig a mondattan – erőteljes volt az ómagyar kornak, valamint a hangtörténeti és a morfológiai kérdéseknek a vizsgálata (természetesen a szótörténet mellett, amely nélkül a TESz. megírása nem is lett volna lehetséges). Az, hogy a mondattan a történeti grammatika mostohagyereke, nem volt véletlen: Benkő Loránd maga hangoztatta több helyen is, hogy a mondat szerkesztés terén (még az azonos referenciális tartalmak esetében is) olyan tágak a variációs lehetőségek, hogy nehezen – és csak alig – rendezhetők diakrón változási viszonyokba. A morfológiai jelenségek változásai a mondattani változásoknál jóval gyorsabbak, erőteljesebbek és nagyobb arányúak (gondolhatunk pl. a határozószók vagy a névelő keletkezésére), a mondattanban erősebb a leíró jelleg (vö. 1988a: 395; 1988b: 262; 1993: 22). Ez az oka, hogy az Árpád-kor szövegeimlékeiről szóló könyvében sincs mondattani fejezet.

D) Benkő Loránd felismerte azt is, hogy éppen megfelelő volt az idő egy történeti grammatikai szintézis létrehozásához, mind a személyi feltételek, mind a fogadókészség szempontjából: a mű illeszkedhetett azoknak a szintéziseknek a sorába, amelyek a Nyelvtudományi Intézetben az ötvenes-hatvanas évektől kezdve egymás után készültek el („A mai magyar nyelv rendszere”, „A magyar nyelv értelmező szótára”, „Magyar értelmező kéziszótár”, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”); továbbá a személyi állomány is biztosítottnak látszott, hiszen együtt volt még az a gárda, amely a TESz. elkészítése közben kellő nyelvtörténeti tapasztalatot szerzett.

Mindezen körülmények alapján tehát célként fogalmazta meg, hogy a nyelvtörténeti szintézist létre kell hozni, mégpedig a teljes problémakör megjelenítésével, az eddigi eredmények kritikai áttekintésével, összefoglalásával, továbbá a hiányok pótlásával.

3. Az alapkérdés: Mi tartozzék a történeti grammatikába?

Ami a nyelvtan időbeli és tematikai kereteit illeti: Benkő Loránd történeti szempontból a kutatás tárgyának a magyar nyelv önálló életétől napjainkig tartó időszakot tartotta – természetesen korszakokra bontva (vö. 1984: 132); a grammatika tárgyalandó részterületeinek pedig a szerkesztéstant, azaz a morfológiát és szintaxist jelölte meg –, felfogása ebben a kérdésben megegyezett Berrár Jolánéval. Részletesen indokolta, hogy a leendő történeti nyelvtan miért csak ezt a két területet vállalhatja magára – lévén a grammatikának egyéb lehetséges felfogása is. Kíváncsún tartotta viszont, hogy a szigorúan grammatikai kérdések ne elszigetelten jelenjenek meg, hanem a lehetséges érintkezési pontok a történeti hangtannal, szófajtannal, jelentéstannal, stilisztikával, nyelvjárástörténettel – tehát mindazokkal a diszciplínákkal, amelyek a grammatika keretein belül rendszeresen nem tárgyalhatók – semmiképpen ne maradjanak kihasználatlanul, említetlenül (vö. 1991: 22–3).

A történeti nyelvtan munkálatai a legkorábbi korszakokkal kezdődtek, ezért a problémakör tárgyalásakor az általános megjegyzések mellett a speciálisabbak elsősorban az ősz- és az ómagyar korra vonatkoznak. E két korszak minden szempontból alapvető fontosságú: a nyelvtani rendszerben a konkrétabban is megismerhető változások ekkor zajlanak, hatásuk máig elér.

4. Szemléleti-módszertani súlypontok

A) A szinkrónia beemelése a történeti kutatásokba (vö. 1967; 1972: 159; 1975: 331; 1980: 16; 1984: 135–6; 1991: 24; 1993: 17–8, 20 stb.).

A hagyományos nyelvtörténeti iskolák tagadták a szinkrón leírás szükségességét. Benkő Loránd mint az új nyelvtörténeti szemlélet képviselője, tanulmányaiban számos helyen és alkalommal hangsúlyozta, és tudatosan vallotta a szinkrónia fontosságát a történeti nyelvészetben. Tanulmányaiban rámutatott a történeti nyelvtan kétdimenziósságára, arra, hogy a szinkrónia és a diakrónia, az állapot és a történet, a helyzet és az esemény összekapcsolódik, ezek egymástól elválaszthatatlanok. Két vonatkozásban is tárgyalta a szinkróniának a történetiséghez való viszonyát:

a) A mai szinkróniát olyan forrásnak tekintette, amelynek a diakróniáról is van mondanivalója.

b) Ennél lényegesebb azonban a második: diakrón viszonyokat a szinkrón nyelvi tények ismerete nélkül egyszerűen nem lehet felfedni. A szinkrón leírás beletartozik a történeti nyelvtanba, a változások megállapíthatóságának előfeltétele. Ahhoz, hogy egy változásfolyamat feltérképezhető legyen, minimálisan két szinkrón metszet összevetésére van szükség, mivel bármely változásnak két szinkrón pólusa van. A nyelv története pedig elvileg nem más, mint szinkrón metszetek végtelen, egymásba folyó sorozata. Ebből aztán egyenesen következik, hogy egy hiteles történeti grammatika elkészítésének az alapja csakis történeti szinkrón metszetek egymást követő sorának a vizsgálata lehet. Annál is inkább, mert maga a nyelvi változás is szinkrón nyelvi variációk küzdelmében történik, a szinkrónia kivételei az elmúló és a feljövő jelenségeket testesítik meg. Diakrón megállapításokat tenni csak az egyes szinkrón állapotokat egymásra vetítve, különbségeiket

regisztrálva lehet. Benkő Loránd ennek eredményességéhez kíváncsiaként jelölte meg a szinkrón metszetek elérhető legnagyobb teljességét, azt, hogy a vizsgálat egy időbeli és műfaji felosztást is figyelembe vevő, minél bőségebb, frissen feltárt és megfelelően rendezett adatmennyiségre támaszkodhasson.

B) A rendszerszemlélet előtérbe helyezése (vö. 1972: 158; 1975: 336, 339–340; 1980: 23; 1988a: 387, 389, 391, 392–393; 1988b: 52 stb.)

A változások gyökerét Benkő Loránd a rendszerösszefüggésekben látja, ezek jelölik ugyanis ki, hogy milyen további változások lehetségesek – ezt nevezi változási potencialitásnak, amelyet általános nyelvészeti fogalomnak jelöl meg. Változási viszonyba a szorosabb rendszerkapcsolatban álló elemek lépnek attól is függően, hogy az adott területen mifélek ezek a rendszerkapcsolatok. Az már más kérdés, hogy mi az, ami a potenciálisból megvalósul, ami a lehetőségekből realizálódik, és ezáltal nyelvténnyé válik; ezt a folyamatot ugyanis egyéb, külső tényezők is befolyásolják, mivel a változás közege a tényleges nyelvhasználat, az élő beszéd. A változási realizáció tehát, amely konkrét nyelvészeti fogalom, általában sokkal szűkebb a potenciálisnál.

A nyelv rendszerként él, és így is változik, az átalakulások tehát soha nem csak az egyes elemeket érintik, hanem bármely elem megváltozása a részrendszerre és ezen keresztül az egész rendszerre is kihat. Az igeekötők terjedésével párhuzamosan például csökkent az igeidők száma, a két változás összefüggött. Vagy: az oksági viszonyú mondatok között a következtető mondatok kialakulása magával hozta a magyarázó mondatok létrejöttét, ami által nemcsak a mellérendelő mondatok részrendszere, hanem az összetett mondatok egész rendszere is megváltozott. Olyan összefüggés is mutatkozik, hogy a funkcióban gazdag elemek alakilag nehezebben változnak, mint a funkcióban szegényebbek.

A nyelvi változás szabályváltozás a rendszerben: szerkesztésmódban, felhasználási módban, mégpedig egyre terjeszkedő jelleggel. Amikor Benkő Loránd ezeket a történéseket elemzi, tulajdonképpen a grammatikalizációs folyamatokat írja le részletesen – csak akkor még nem ezen a néven. Az előzmény → változás → következmény hármasság kimenetele többféle is lehet. Kizáró jellegű, amikor az előzmény megszűnik, kihal; vagy éppen nem ilyen, és akkor az előzmény és a következmény élhet továbbra is egymás mellett. Az előző inkább a morfológiában tipikus (vö. pl. a ragok keletkezésével), a második eset viszont inkább a mondatban szokott előfordulni, és a funkcionális változásokra jellemző. Ilyen például az igeeneves és mellékmondatos szerkesztésmód egymás mellett élése vagy a szabályváltozás által főmondatokból módosítószóvá, partikulává lett elemek – például a *bizony* – korábbi és újabb minőségének hosszas egymás mellett létezése. (Többek között ez az egyik oka annak, hogy a mondattani változások kevésbé mutatósak.)

5. Módszertani nehézségek, korlátok. – A történeti szinkrón metszetek elkészítését nehezítő – Benkő Loránd elemezte – számos tényező közül itt csak a legfontosabbakról eshet szó. Közülük is a leglényegesebb:

A) Szinkroniának mondható-e a történeti szinkrón metszet szinkroniája? Per definitionem nyilván nem: időazonosságról, kimerevített időpillanatról nyelvtörténeti korszakok esetében nem lehet szó.

Ahhoz azonban, hogy egyáltalán lépni lehessen, az időfaktor szempontjából a régebbi korszakokra nézve engedményt kell tenni (vö. 1980: 17; 1993: 20). HERMAN JÓZSEF egy előadásában ezt a fajta „engedményes szinkroniát” *vastag szinkroniá*-nak nevezte. A szinkronia természetesen annál „vastagabb”, minél régebbi a korszak. A periódusok a ma irányában haladva egyre rövidülnek, a szinkronia vékonyodik. Az ősmagyar metszet (a nyelvi önállósodástól az államalapításig) még nagyjából kétezer év, az ómagyar a honfoglalástól a mohácsi vészig már csak 630, és így tovább. De azért minden korszakban nagy időtávlatokat kell időegységbe vonni, nincsen olyan kor, amelynek szinkroniájához ne kellenének jelentős engedmények.

B) További probléma az alapot jelentő *nyelvémlékek* sporadikussága, eltérő színvonala és a fennmaradás esetlegessége (ismeretes, hogy a kódexeknek legalább 90%-a elpusztult). Az is gondot jelent, hogy a szövegek számos esetben nem köthetők se helyhez, se időhöz. Ahogy visszafelé haladunk az időben, ezek egyre nehezebb, olykor megoldhatatlan kérdések. A legkorábbi metszetek milyensége alapvetően a fennmaradt emlékek mennyiségétől és minőségétől függ. Ezekben az adathiány természetszerűleg nagyon jelentős (vö. 1980: 16–7). Az első két korszakra nézve: az ősmagyarból semmi, a korai ómagyarból pedig csak néhány szöveg maradt fenn.

C) Súlyos módszertani nehézséget jelent az is, hogy nem lehet tudni, mi tartozott valamikor *egyazon nyelvi rendszerbe*, és mi nem, pedig változásviszonyokat csak ilyenek között szabad keresni (vö. 1975: 334; 1988a: 388; 1993: 19). A fennmaradt szövegek többsége nagy valószínűséggel nem ugyanazt a belső típust képviseli. Esetükben számolni kell nyelvjárási és szociolingvisztikai különbségekkel. Az ómagyar szövegek – az irodalmi nyelv megszilárdulása előtt – mind különböző területi nyelvi változatokat képviselnek, és nemcsak különböző nyelvterületekről, hanem különféle műveltségű szövegalkotóktól is származnak.

D) Annak ellenére, hogy a nyelvi változások a mindennapi nyelvhasználatban jönnek létre, ezek kitapogatásához a korai korszakokban alapvetően nincs támpont: hiányoznak a *beszélt nyelvi adatok* (vö. 1980: 17). Nem lehet tudni, hogy az ómagyar szövegekben mit másít meg az írásbeliség ténye; jobban mondván lehet tudni, hogy a szövegek elsősorban az írásbeliséget képviselik, kevés a beszüremkedő beszélt nyelvi elem.

E) Az is probléma a jelenségek megítélésében, hogy a korábbi korszakok nyelvének kutatója nem rendelkezik, mert nem is rendelkezhet a vizsgált korszaknak megfelelő *kompetenciával*. Ezt némileg pótlандó dolgozták ki, és vezették be a pótkompetencia fogalmát (vö. FORGÁCS 1993–1994).

F) Nem tartozik ugyan szigorúan ebbe a sorba, de problémaként jelentkezik a szétválogatásban, hogy – korszakonként eltérően – bizonyos *idegen nyelvi* háttér szerepével is számolni kell. A más nyelvrendszerek felől érkező hatások esetenként olyan jelentősek is lehetnek, hogy a szerkesztésmódokra hatva további változások lehetőségeit hordozzák magukban (vö. 1980: 24). Az ómagyar korra nézve – a szövegek legnagyobb részének fordításjellege miatt – latin hatással kell számolni. Ezek a morfológiai és a szintaktikai részben különböző súlyúak, ebből a szempontból a mondattan van jobban érintve.

6. Kíváncsiak és óvások

A) Benkő Loránd nem győzte hangoztatni – fentebb szó is volt már róla –, hogy az adatfeltárás, főleg az eddig nem ismert adatoké, milyen alapvető szempont a történeti grammatika készítésében (vagy készítéséhez). Azt is megjegyzi azonban, hogy a grammatika ennek ellenére nem válhat adathalmazzá. A filológiai alátámasztás elégségeségét, de – valószínűleg az egykori kiadói korlátok miatt is – behatárolását követelte meg (1991: 26).

A nyelvi tények megállapítását – minden fontosságuk mellett is – csak az első lépcsőnek tekintette. Szorgalmazta a konkrét ténymegállapító tevékenységnek az általános nyelvészet irányába való kitérítést, ezzel is hangsúlyozva a konkrét és az általános egymást feltételező voltát, egymásra utaltságát (vö. 1975: 330). *A hogyan-t* kövesse a *miért!* Azt természetesen hangsúlyozza, hogy a magyarázat fogalma a történetiségben eltér a szinkrón nyelvészetétől, amennyiben a változásba itt a külső körülmények is beleszólnak (vö. 1993: 22–3).

B) Mit nem szabad? Mitől óv Benkő Loránd?

a) Nem szabad ómagyar nyelvről beszélni anélkül, hogy figyelembe ne vennénk a korszak nagyfokú tér- és időbeli heterogenitását.

b) Nem szabad két, időben egymást követő nyelvmemlék eltérő jelenségei között olyan egyenes vonalú diakrón fejlődést feltenni, mintha azonos nyelviséget képviselnének, tehát

c) nem szabad figyelmen kívül hagyni a nyelvfejlődés többvonalúságát (1980: 17–8).

C) A realitásokat is figyelembe véve a „nem szabadok”-ból lehetséges kivételként a fent már tárgyalt koncepciót ajánlja: a rendszerben látást, az atomisztikus helyett a szintetikus látásmódot, elemtörténet helyett a szerkesztés módjai történetének vizsgálatát (1980: 18–9).

7. Benkő Loránd igen sokszor hangsúlyozta, hogy mennyire fontos a leíró nyelvészet szemléletét és módszereit a történeti leírásban figyelembe venni. Óvasként azonban azt is mondta, hogy ez nem jelentheti azt, hogy „a modern nyelvészeti irányzatok leíró nyelvtani felfogása szőröstül-bőröstül átplántálható a történeti nyelvtanba” (1980: 27). És már több mint harminc éve írta azt, hogy „... a nyelvtudomány eredendően ahistorikus diszciplínái is kezdenek elmozdulni a történetiség irányába” (1980: 16). Ahogyan előre látta, mára ez az idő is elérkezett.

Kulcsszók: történeti grammatika, szinkrónia a nyelvtörténetben, rendszer-szemlélet, adatolhatóság, a nyelvfejlődés többvonalúsága.

A hivatkozott irodalom

BENKŐ LORÁND 1967. Nyelvtörténet és mai nyelv. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5: 41–67.

BENKŐ LORÁND 1969. A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban. Nyelvtudományi Értekezések 65. Akadémiai Kiadó, Bp. 41–65.

- BENKŐ, LORÁND 1972. Die Bedeutung der Synchronie für die sprachgeschichtliche Forschung. *Ural-Altaische Jahrbücher* 153–61.
- BENKŐ LORÁND 1975. A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 327–44.
- BENKŐ LORÁND 1980. Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. Akadémiai Kiadó, Bp. 15–28.
- BENKŐ LORÁND 1984. Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól. *Magyar Nyelv* 129–40.
- BENKŐ LORÁND 1988a. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* 385–97.
- BENKŐ LORÁND 1988b. A történeti nyelvtan alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1991. Bevezetés. In: *TNyt*. I: 17–27.
- BENKŐ LORÁND 1993. A szinkrónia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: HORVÁTH KATALIN – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Bp. 17–24.
- FORGÁCS TAMÁS 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–23.
- HERMAN JÓZSEF 1967. A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 155–68.
- HERMAN JÓZSEF 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 78: 1–8.
- KÁROLY SÁNDOR 1969. A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése. *Nyelvtudományi Értekezések* 65. Akadémiai Kiadó, Bp. 159–79.
- KÁROLY SÁNDOR 1972. Nyelvtörténet és kommunikáció. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8: 119–31.
- KÁROLY SÁNDOR 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. Akadémiai Kiadó, Bp. 41–53.
- ZELLIGER ERZSÉBET – ZSILINSZKY ÉVA 1976. A megbeszélés összefoglalása. In: BENKŐ LORÁND – K. SAL ÉVA szerk., *Az etimológia elmélete és módszere*. *Nyelvtudományi Értekezések* 89. Akadémiai Kiadó, Bp. 307–9.

Loránd Benkő, editor-in-chief of *A Historical Grammar of Hungarian*

As the editor-in chief of the three-volume *Historical Grammar of Hungarian*, Loránd Benkő devoted several papers to current issues in writing historical grammars. This paper considers those issues one by one: his views on the temporal and thematic range of historical grammar; attitudinal-methodological centres of gravity, especially the introduction of synchrony into historical linguistics and the foregrounding of a systemic approach; methodological difficulties, the limitations of historical grammar and methodological blunders to avoid. His views have not lost any of their relevance in the past few decades.

Keywords: historical grammar, synchrony in historical linguistics, systemic perspective, attestedness, multilinearity of linguistic development.

HAADER LEA